

PRVI ALEKSANDRINSKI TEKST O ANALIZI SADRŽAJA U SOCIOLOGIJI

The First Alexandrian Text-type on Content Analysis

ABSTRACT *The paper contains the examination of social and epistemological preconditions of the content analysis. The impact of social factors as well as one of the fashions in the science is stressed. The first section is devoted to epistemological problems concerning the relations among content analysis and the cognitive principles such as objectivity, reliability and validity. The second part deals with the relation between the theory and the empirical research in the case of content analysis. This text exposes introductory considerations for following paper that will be devoted to the clarification of technical research problems related to the content analysis.*

KEY WORDS *Content analysis, social factors, epistemological problems*

APSTRAKT *Rad sadrži izučavanje društvenih i epistemoloških preduslova analize sadržaja. Istaknut je uticaj društvenih činilaca, kao i pomodnosti u nauci. Prvi deo posvećen je epistemološkim problemima u odnosu analize sadržaja i kognitivnih principa poput objektivnosti, pouzdanosti i validnosti. Drugi deo bavi se odnosom između teorije i iskustvenog proučavanja u analizi sadržaja. Ovaj tekst predstavlja uvodna razmatranja za sledeći rad, koji će biti posvećen razjašnjenju tehničko-istraživačkih problema povezanih sa analizom sadržaja.*

KLJUČNE REČI *Analiza sadržaja, društveni činioci, epistemološki problemi*

Odavno je zapaženo da pojedini istraživački postupci, kao, uostalom, i postupci za analizu društvenih odnosa, dobijaju ili gube u pogledu svoje zastupljenosti u naučnoj praksi, pa i na planu svojevrsne popularnosti u profesionalnoj zajednici. Dobro su poznati primeri poput onih koji se odnose na ulogu ličnih dokumenata ili učesničkog posmatranja, zanemarenih, osim u socijalnoj antropologiji, dugo vremena posle razdoblja Čikaške škole, ili, kada je reč o postupcima za ispitivanje uzročnih odnosa, istorijski promenljive sudbine uporednog metoda. Uticaj društvenih uslova na zastupljenost svojevrsnih postupaka veoma je vidljiv: masovne ankete su skupe i sredstva za njihovo izvođenje bila su i ostala nedostupna znatnom broju istraživača. S druge strane, ne treba potceniti ni uticaj

¹ katja@ptt.rs

činilaca kakvi su pomodnost ili čak i puka imitacija u nauci: široka zastupljenost tzv. fokus grupa i brojni neplodni ogranci rasprave o odnosu „kvantitativnih“ i „kvalitativnih“ postupaka jasno svedoče o tome.

Analiza sadržaja se uklapa u ove pravilnosti. Ona je doživela svoj procvat kada je postala praktično veoma korisna (u vreme Drugog svetskog rata i tzv. Hladnog rata, kada je služila proučavanju neprijateljske propagande, a kod nas u vreme građanskog rata devedesetih godina) i kada su se pojavljivala tehnička sredstva koja su omogućavala nove načine i domašaje na planu širenja određenih sadržaja. Rasprostranjena upotreba radija predstavljala je u ovom pogledu prekretnicu; nešto slično se može reći i za primenu Interneta u poslednjih petnaestak godina.

S druge strane, kada se posmatra zastupljenost pojedinih postupaka, poslednjih decenija otvara se i pitanje mogućnosti da se prati njihov razvoj, bilo na planu njihovog metodološkog osmišljavanja i pojačavanja, bilo na području njihove primene. Sami naučni sadržaji rastu gotovo eksponencijalno. G. Sjoberg i R. Nett su još dosta davno upozoravali da su 1920. godine postojala 3 sociološka i srodna časopisa na engleskom jeziku, da ih je 1940. bilo 11, a 1960. godine je njihov broj porastao na 34 (Sjoberg, Nett, 1968: 340). Broj socioloških i srodnih časopisa na engleskom jeziku danas je toliki da je i istraživačima usmerenim ka vrlo omeđenim temama postalo nemoguće da prate veliku većinu njih.

Ovde se javljaju i svojevrsni problemi na nivou ličnosti sociologa, povezani, kako bi rekao W. R. Mills, sa stvarnim društvenim pitanjima. Sjoberg i Nett podsećaju da je prema osnovanom mišljenju R. K. Mertona „za naučnika koji stvara vlastito ime primarni motiv potraga za znanjem. Ipak, u moru publikacija doprinos pojedinog naučnika teži da bude zamračen. Oni koji, poput Lazarsfelda, opravdavaju moderna ispitivanja javnog mnjenja na temelju da znanja tako sakupljena bivaju dodana fondu znanja za budućnost moraju da se suoče sa činjenicom da sutrašnji istoričari i sociolozi jednostavno neće biti u stanju da iskoriste takvu ogromnu masu podataka. Takođe, kako prostor u časopisima postaje akutniji, urednici će verovatno ograničavati veličinu fusnota, time još jednom ograničavajući naučnikovu vezu sa prošlošću i, shodno tome, njegovo predavanje na čuvanje budućnosti. Postaće još teže održati pogled da će današnja ostvarenja biti značajna za generacije koje dolaze“ (*Ibid*: 343).

Razlozi zbog kojih se sociolozi opredeljuju za korišćenje pojedinih časopisa i za zanemarivanje drugih zasluživali bi posebno sistematsko ispitivanje. Nije namera da se ovde ulazi u pitanja koja spadaju u sociologiju nauke, niti da se posmatra uticaj organizacije naučne delatnosti na preferenciju naučnih izvora koje pojedini naučnici ili grupe naučnika (škole, struje, klike) koriste. Tema ovog napisa je analiza sadržaja, i to posmatrana iz jednog posebnog ugla. Na izbor izvora koji se koriste pri tretmanu neke teme ne utiču samo činioци iz šireg društvenog, niti iz užeg naučno-organizacijskog okruženja. Ne treba zaboraviti na lični momenat: već citirani pisci

upozoravaju da je „više nego jedan sociolog koji je bio smatran za neprilagođenog, saglasno širim društvenim standardima, koristio sociološko istraživanje kao sredstvo za razrešavanje vlastitih personalnih dilema“ (*Ibid*: 180). Slučaj Maxa Webera je u ovom pogledu samo najpoznatiji, a sudbina već pomenutog C. W. Millsa spada u najtužnije. Pri tom, Sjobeg i Nett upozoravaju da postoje granice svojevrsne personalne dezorganizacije sociologa izvan kojih ona postaje nekorisna za naučno istraživanje. Nama, koji smo svedoci epistemološkog reza kojem je bio izložen velikog broj marksistički socijalizovanih sociologa starije generacije, i sa njim povezanih brojnih i često bolnih ličnih lomova, ova zapažanja deluju životnije nego sociolozima koji deluju u zemlji u kojoj su ona nastala. S druge strane, jedna mera socijalne dezorganizacije i maladaptacije naučnika može da bude i korisna – nije neophodno ovde ponovo podsećati na Webera i na njegove bolesničke firentinske noći, nesumnjivo produktivnije od mnogo poznatijih Heineovih. Za kreativnost i za doprinos, istraživački, teorijski ili metodološki, nije neophodna genijalnost: citirani američki sociolozi primećuju da „novije istraživačke studije o kreativnosti među naučnicima sugerišu da kreativne osobe nisu one sa najvišim IQ nego pre one koje kombinuju inteligenciju iznad proseka sa pobudom i upitanošću, to jest, sa nestabilnim setom kategorija“ (*Ibid*: 181). Naravno, u iskustvenom istraživanju ovakva je nestabilnost vrlo rizična, pa se efekti istraživačevog sociokulturnog *backgrounda* na njegove ili njene opservacije kontrolišu na različite načine, na primer tako što veći broj istraživača odabranih iz različitih kultura, ili bar iz različitih društvenih slojeva, istražuje neku zajednicu. Poređenjem rezultata može se izolovati efekt procesa socijalizacije posmatrača (*Ibid*: 183). Upitanost, i svojevrsna nestabilnost koja je vrlo često neželjeno ali neminovno prati, gotovo da se samo po sebi razume, najviše su obećavajuće kada je u pitanju heuristika. Jedva da treba podsetiti da heuristika postoji ne samo na planu generisanja novih teorijskih sadržaja, nego i na polju iskustvenih istraživanja (u vidu senzibiliteta sa neočekivane nalaze, *serendipities*, pored kojih bi neko manje senzitivno jednostavno „prošao“), pa i na planu metodologije. Upitanost se najčešće oslanja na onu vrstu nestabilnosti koja prati društveno-istorijski uslovljenu periodično prisutnu promenu slike sveta; stare i zaboravljene epistemološke i metodološke perspektive oživljavaju, pronalazi se novi smisao u sadržajima koji su nekada bili odbačeni, a često se, potpuno u duhu iracionaliste Nietzschea, ovo oživljavanje zaboravljenog povezuje sa (manje-više nenamernim) zaboravljanjem sadržaja kroz koje su istraživači, teoretičari i metodolozi socijalizovani ili koje su sami proizveli. To se videlo u vreme *Methodenstreit*, u vreme *Positivismusstreit*, i ponovo, tek nešto kasnije, u vreme naleta postmoderne. O tome piše i T. Kuljić u *Kulturi sećanja*. Neprozirno društvo istovremeno zamračuje i daje novu energiju starim svetlima. Različite oblasti kulture postaju predmetima novih tumačenja, pa to važi i za nauku, bez obzira na kumulativnost i (u odnosu na druge oblasti kulture) relativnu kontinuiranost u razvoju njenog znanja. A u situaciji neprozirnosti društvene strukture, haosa na planu epistemologije, pometnje u individualnim naučnim biografijama, dolazi,

neretko, i do svojevrsnih razdoblja nedovoljne naučne plodnosti, ili bar do onoga što na njih podseća. Kako bi rekao jedan hermeneutičar: „Kad presahne živo stvaranje, kucnuo je čas antikvara – čuvalaca zagledanih u prošlost sa setom i strahopoštovanjem. A kada se u senci jedne literature počne govoriti o vlastitoj tradiciji i „živoj klasici“, to je već početak kraja: nesumnjivi znak tromosti duha; pisanje se pretvara u školu, i to je početak aleksandrinizma“ (Grubačić, 2006: 8).

Pri tom se aleksandrinizma ne treba plašiti niti ga treba potcenjivati. Kada je reč o analizi sadržaja, za tumačenje domaćih dostignuća nema mnogo sadržinskih osnova, čak i ako bi se u njih uključili doprinosi pedagogije i radovi nastali primenom analize sadržaja u vreme i posle građanskog rata u Jugoslaviji. Specifično metodoloških radova je još manje: poglavlje u metodološkoj knjizi V. Milića bitno se oslanja na Berelsona, napis M. Kaljević iz 1972. je sadržajan ali je usamljen, Gredeljeva knjiga je u svakom pogledu solidna, pripadajući, ipak, već istoriji naše sociologije. Radovi S. Brankovića, koji izbegava zamku isključivo „kvantitativnog“ određenja raširenu i danas među mnogim interpretatorima analize sadržaja, M. Bogdanović, koja je u diplomskom radu na način nesrazmeran svojim godinama i iskustvu kreativno kombinovala Gredeljeve i Brankovićeve doprinose samostalno stvarajući sintetičke indekse, i M. Radoman, koja je, takođe u okviru diplomskog rada uvela analizu sadržaja sa Interneta u našu sociologiju, mogu da budu tretirani i na manje „klasičan“ način od onoga koji se, kada je reč o ovom napisu, primenjuje. Isto važi i za napise kolega psihologa. Ipak, Grubačić je u pravu kada piše da je „*literatura bez interpretacije – sudbina bez istorije* – neshvaćena, nezahvaćena“. (*Ibid*: 9; kurziv S. G.) Ako jeste, kao što je uvek, vreme za kreativnost i za imaginaciju, onda ovo naše vreme, koje sigurno nije poslednje vreme ni u jednom smislu reči, jeste i vreme za postmodernu, što retko da će neko javno osporavati. S druge strane, ono jeste i vreme za aleksandrinizam – oživljenu klasiku koja nije protivstavljena postmoderni, makar i da se na nju ni na koji način i ne oslanja.

U ovom napisu pažnja će biti posvećena nekim epistemološkim pitanjima analize sadržaja i problemima odnosa teorije i istraživanja. U narednom napisu pokazaće se (gotovo četiri decenije posle napisa M. Kaljević) neke mogućnosti njene primene i razmotriće se neki konkretni istraživački problemi.

Neki epistemološki problemi analize sadržaja

Sam postupak se od Berelsonove definicije 1952. godine do danas određuje na različite načine, a od sadržaja odredbi neretko zavisi i shvatanje njegovih osobina i mogućnosti primene.

M. Stacey nastoji da ga demistifikuje - za nju je analiza sadržaja suštinski tehnika za redukovanje kvalitativnih podataka na kvantitativne pojmove (Stacey, 1969: 125). Mada govori o složenijim radnjama pri primeni ovog postupka, poput

izrade i primene indikatora, njihovim podelama i potpodelama, ona, ipak, bitno ograničava analizu sadržaja na izlistavanje jedinica analize i na brojanje ajtema (*items*) iz celog teksta ili iz uzorka. Što se tiče samih sadržaja, štampa u modernim društvima odgovara, prema njenom mišljenju, folkloru i folklornim pričama u primitivnim društvima (*Ibid*: 44).

Po jednostavnosti odredbe izdvaja se J. Deese, prema čijem mišljenju je „analiza sadržaja prosto skup tehnika za obezbeđivanje interpretacija tekstova i sličnih proizvoda.“ Ovako shvaćena „analiza sadržaja ne pokušava da otkrije sve moguće teme u nekom proizvodu, već samo neke njihove delove – one delove određene psihološkim ili socijalnim ciljevima analize i neophodnošću za statistički tretman“ (Deese, 1969: 39).

K. Krippendorff, pisac koji je doktorirao na ovom postupku, ističe da analiza sadržaja nije ograničena na verbalne podatke, ali obraća pažnju i na to da bi se „moglo reći da je tradicionalna analiza sadržaja pre predstavljala tehniku za pouzdano naslućivanje (*intuiting*) sadržaja, nego za njegovo analiziranje.“ Prema njegovim rečima, „moderna analiza sadržaja zahteva, međutim, detaljnu operacionalizaciju, prevedenu u pojmove algoritamskog jezika i testiranu“ (Krippendorff, 1969: 6). Ovaj pisac upozorava da analizu sadržaja retko zanima šta poruke nameravaju da znače, da njene kvantitativne procedure ne garantuju objektivnost niti su nužno prikladne u svim situacijama, kao i da je eksplikacija analitičkih procedura fundamentalni preduslov nauke.

Za socijalne psihologe N. Havelku, B. Kuzmanovića i D. Popadića analiza sadržaja je jedna od grupa tehnika za prikupljanje podataka, ravnopravna tehnikama neposrednog posmatranja i tehnikama koje se temelje na verbalnoj usmenoj ili pisanoj komunikaciji između istraživača i ispitanika. Tehnike analize sadržaja proizvoda „nastaju u procesu socijalne interakcije (npr. analiza poruka, iskaza i replika, pisama i beleški, književnih i drugih umetničkih dela, sadržaja koje emituju masovni mediji i sl) i/ili proizvoda koji imaju status socijalno relevantne dokumentacije (zakoni, propisi, svedočanstva, dnevnici, memoari i sl)“ (Havelka, Kuzmanović, Popadić, 1998: 3; 19).

Za S. Brankovića analiza sadržaja je metod istraživanja medijskog materijala, različitih dokumenata, slovnih, zvučnih itd. zapisa opštenja među ljudima. Prema ovom shvatanju, postupak o kojem je reč ima tri zadatka: „da opiše sadržaj, da ga klasifikuje, i da ga objasni ili razume, (...) kao i da pronikne u njegova značenja i smisao koji ima za one koji ga proizvode i one kojima je namenjen“ (Branković, 2009: 125). Branković nabrja (*ibid*: 127) sledeće vrste sadržaja koje čine predmete analize: medijske sadržaje, sadržaje na internetu, sadržaje dokumenata, službenih i ličnih, zvučne zapise, slikovne (fotografije, plakati, crteži) audio-vizuelna (filmski zapisi) itd. Branković razlikuje čisto ili pretežno kvantitativnu analizu sadržaja, od one koja je čisto ili pretežno kvalitativna (koju neki nazivaju *diskurs* analizom), a pominje, kao treći oblik, „mešovitu“ analizu sadržaja, tj. onu u kojoj se kombinuju

ova dva pristupa. Primer ove poslednje predstavlja, u našoj istraživačkoj praksi, istraživanje internet sadržaja na desno ekstremističkim web sajtovima koje je izvela M. Radoman (Radoman, 2007).

Na ovom mestu izlaganje može da se dotakne klasične Berelsonove definicije razmatranog postupka, one koja naglašava da je analiza sadržaja objektivna, sistematski i kvantitativan opis manifestnog sadržaja. Branković primećuje da se kod Berelsonove odredbe insistira da je to kvantitativan ali ne i kvalitativan metod, da se Berelson opredeljuje za očigledan (manifestan, ali ne i skriven) sadržaj i da traži da taj sadržaj bude objektivna, što je, po Brankovićevom mišljenju, „klasičan pozitivistički standard za nauku“. Branković smatra da „ovo redukcionističko poimanje analize sadržaja previđa i stvari koje se tiču samog metoda ali i predmeta“, kao i da „nema razloga da se ova analiza, kad je to potrebno, ne sprovedi i kao semantička, hermeneutička, semiotička“ (*Ibid*).

Naš bihevioralno orijentisan psiholog S. Fajgelj pažnju usredsređuje na istraživanje stvarnog ponašanja. U tom smislu on piše da je „analiza sadržaja, kao metodologija za prikupljanje podataka o porukama, primer izučavanju podataka o jednom rezultatu ljudskog ponašanja – porukama.“ Iz jedne šire perspektive Fajgelj povezuje analizu sadržaja sa posmatranjem: „Specifično posmatranje se sreće u analizi medija (komunikologiji) gde se posmatraju filmovi, televizijske ili radio emisije (ovo posmatranje se koristi u analizi sekundarnih podataka i analizi sadržaja)“ (*Ibid*: 312-313).

Svojevremena definicija S. Gredelja nesumnjivo odaje Berelsonov uticaj, ali uz znatno povećane saznavne ambicije. Njegovo ukazivanje na mogućnost proučavanja društvenog konteksta primenom postupka kojem je reč nadovezuje se na raniji rad M. Kaljević (Kaljević, 1972). Prema određenju našeg sociologa, „analiza sadržaja je određenim teorijsko-hipotetičkim okvirom usmeren istraživački postupak kojim se stvara objektivna i sistematična iskustvena građa o sadržaju društvenog komuniciranja, koja omogućuje izvođenje relevantnih zaključaka o društvenom kontekstu u kojem se komuniciranje odvija“ (Gredelj, 1986: 19).

Pisci kao što su R. Mayntz, K. Holm i R. Huebner definišu analizu sadržaja kao „istraživačku tehniku koja objektivno i sistematski identifikuje i opisuje lingvistička svojstva teksta u nameri da napravi zaključke o ne-lingvističkim svojstvima ljudi i socijalnih agregata (Mayntz, Holm i Huebner, 1979: 145). Prema njihovom viđenju, u širem smislu analiza sadržaja može da se primeni na materijale koji nisu čisto lingvistički, kao što su filmovi i oglasi, reklame. Oni naglašavaju značaj načela sistematičnosti u određenju i primeni postupka: „kriterijum „sistematski“ u definiciji znači da svi aspekti tekstualnog materijala koji se analizira i koji su relevantni za dobijanje odgovora na posebno istraživačko pitanje budu uzeti u razmatranje.“ U protivnom, „postoji opasnost da bi se u protivnom analizirale samo karakteristike teksta koje podržavaju relevantnu hipotezu“ (*Ibid*: 145). Naime, Mayntz, Holm i Huebner razložno upozoravaju da „jedino sistematske procedure

koje slede eksplicitna pravila i standardizovani metod mogu da garantuju objektivnost analize, i intersubjektivnu validnost rezultata“ (*Ibid*: 146).

H. Lasswell, koji po mnogo čemu spada u osnivače sociološke naučno zasnovane analize sadržaja, smatra da je „suštinski problem analize sadržaja da obezbedi ekonomične kodove za značenja relevantna za socijalne teorije“ (Lasswell, 1966: IX). Lasswell ide i dalje od ove implicitne definicije, tvrdeći da naučnik koji radi sa uzorcima podataka sada može da se nada da je uspešno odredio nazive koji istrajavaju u njegovoj teoriji. Njegovi instrumenti će, prema ovom shvatanju, verno predstaviti distribuciju relevantnih značenja nameravanih ili primećenih od participanata društvenog procesa. Nadovezujući se na Lasswella, O. Holsti definiše analizu sadržaja kao „istraživačku tehniku kojom se izvode zaključci iz objektivno specifikovanih karakteristika unutar teksta“ (Holsti, u: Stone, Dunphy, Smith and Ogilvie, 1966: 5). Jednostavnije rečeno, prema ovom shvatanju analiza sadržaja je skup procedura koje na jasniji i objektivniji način prave procene, npr. broje uvodnike usmerene za, protiv ili uzdržane prema određenoj politici, i na taj način dobija pouzdane rezultate (*Ibid*: 4).

Pomenuti pisci osnovni epistemološki problem analize sadržaja vide u nedostatku odgovarajuće teorije o odnosu između varijabli i toga kako se one izražavaju u jeziku. Po njihovom mišljenju, ovaj nedostatak „vraća analizu sadržaja intuitivnom razumevanju koje je prirodno podložno greškama“ (*Ibid*: 11). Vidljivo je da postoji određena srodnost sa Berelsonovom odredbom. Time što određuje analizu sadržaja kao „istraživačku tehniku za objektivnu, sistematsku i kvantitativnu deskripciju manifestnog sadržaja komunikacije“, Berelson naglašavanjem objektivnosti traži da procedura primene postupka bude eksplicitna, a upotrebom reči „sistematski“ zahteva da bude obuhvaćen sav relevantan sadržaj i da budu analizirane sve relevantne kategorije.

Za razliku od Stonea i njegovih kolega, metodolozi poput G. Gerbnera i saradnika ne zadovoljavaju se Berelsonovim ispitivanjem manifestnih sadržaja. Prema njihovom mišljenju, „cilj analize je da osvetli posledice nečega što drugačije nije očigledno“ (Gerbner, 1969: X). Naime, „u analizi poruka ovo „nešto“ ima značenje ili „sadržaj“ koji postaje dostupan analitičaru preko primene metoda“. U ovom smislu Krippendorff u to vreme definiše analizu sadržaja kao „primenu replikabilnih i validnih metoda za stvaranje specifičnih zaključaka iz teksta prema drugim stanjima ili osobinama njegovog izvora“ (Gerbner, Holsti, Krippendorff, Paisley and Stone, 1969: 11). Krippendorff kaže da za razliku od Berelsonove njegova definicija stavlja naglasak na validnost, a izostavlja kvantitativni karakter kao navodno nužan za ovaj postupak.

Vidljivo je da analiza sadržaja, možda i zato što se razdoblje njene najveće „popularnosti“ završilo Nixonovim putovanjima u Peking i Moskvu početkom sedamdesetih, nije pokrenula mnoštvo epistemoloških rasprava ko se po pravilu

sažeto izražavaju kroz nesuglasice oko sadržaja odredbe samog osnovnog pojma. To ne znači, izvesno, da je značenje analize sadržaja u sociologiji jednoznačno.

Kako podseća S. Gredelj, „na prvom sastanku Nemačkog sociološkog društva 1910. godine Max Weber je, bez mnogo uspeha, pokušao da zainteresuje sociologe za metod analize sadržaja, predlogom da se preduzme obimna analiza pisanja štampe. Iz više razloga ovaj predlog nije naišao na podršku, no to je ostalo zabeleženo kao prvi pokušaj da se analizi sadržaja obezbedi mesto u ne prebogatom arsenalu socioloških istraživačkih postupaka“ (Gredelj, 1986: 16). Weber će u vlastitom istraživačkom radu usredsređivanjem na popularne protestantske katehizise, a ne na ezoterična bogoslovska dela, otvoriti jedan pravac istraživanja na kojem će dostojno moći da ga sledi možda samo Sorokin. Ispitivanje privredne etike svetskih religija podrazumevalo je makar i nesistematsko istraživanje pisanja štampe, poput Weberovog korišćenja *Pekinske gazete*. Komentatori zapažaju da se tridesetih godina objavljuju se studije o tome kako se isti ratovi obrađuju u američkim, a kako u protivničkim udžbenicima istorije, da se analiziraju knjige za decu, produkcija nacionalnih stereotipa u filmovima itd. Analiza sadržaja naglu popularnost dobija pre i u toku Drugog svetskog rata i zadržava je i u ledenoj fazi takozvanog Hladnog rata. *Détente* će označiti svojevrсно opuštanje i na planu njene primene.

U međuvremenu, metodološke nedoumice vezane za ovaj postupak istrajavaju. S. Fajgelj primećuje da je „analiza sadržaja metoda za koju je teško reći da li je metoda prikupljanja podataka, vrsta istraživanja ili metoda analize podataka. Verovatno se za nju može reći da je sve to zajedno. Kao prvo, *jedinice posmatranja su kod analize sadržaja sasvim specifične*. To nisu ljudi, nego ljudski proizvodi, i to takvi proizvodi koji su nosači informacija, odnosno nosači simbola (jedinice posmatranja se u analizi sadržaja nazivaju jedinice analize; v. kasnije)“ (Fajgelj, 2005: 367-368). Fajgelj ovde stavlja epistemološku ogradu: „da gornja definicija ne bi obuhvatila bilo koje pažljivo čitanje dokumenata (a neko bi je tako mogao shvatiti), analiza sadržaja mora posedovati neke karakteristike oko kojih postoji široko slaganje različitih autora: *objektivnost, sistematičnost i opštost*“ (*Ibid.*).

Neki pisci, poput R. Burgesa, analizu sadržaja shvataju pre svega kao jedan od oblika upotrebe ličnih dokumenata: ništa bolje ne govori o opadanju njenog upliva u poslednjim decenijama u odnosu na nove trendove, u konkretnom slučaju na takozvanu kvalitativnu metodologiju. Prema Burgesu, svet je prepun dokumenata koje ljudi proizvode i koji se mogu analizirati (Burges, 1984: 123).

Marija Bogdanović podseća da je Lazarsfeld još 1940. godine u studiji *Radio i štampa* zagovarao kombinovanje kvalitativnog i kvantitativnog pristupa (Bogdanović, Marija 1981: 78). Lazarsfeld se, kada je reč o istraživačkim postupcima, mnogo više bavio unapređivanjem anketnih istraživanja, nego analize sadržaja. No, upravo je pojačavanje načina recepcije proizvoda sredstava komunikacije predstavljalo istovremeno logično i praktično potrebno zaokruživanje

jednog širokog empirijskog pristupa. Lazarsfeldov uticaj na saradnike protezao se do te mere da su pri konkretnim analitičkim poduhvatima oni redovno prednost davali primeni multivarijantne analize, umesto testu značajnosti, čak i kada su u pitanju naučnici formata R. K. Mertona ili S. M. Lipseta (Sjoberg, Net, 1968: 282). Njegovo neposredno angažovanje na primeni analize sadržaja bilo je posebno vidljivo na polju istraživanja radio programa (Gredelj, 1986: 16).

Nekima od pomenutih pitanja, kakvo je problem uzorkovanja, biće posvećen prostor u sledećem napisu. Ovde je potrebno podsetiti na Fajgeljevu odredbu prikupljanja podataka kao merenja. Naime, definišući analizu sadržaja, O. Holsti smatra dilemu “kvantitativna ili kvalitativna analiza sadržaja” za pseudoproblem; prema njegovom mišljenju, mnogo je važnije pitanje teorijske zasnovanosti merenja, jer su izolovani postupci lišeni značenja. Otuda on analizu sadržaja određuje kao tehniku za objektivan, sistematičan i opšti opis manifestnog sadržaja teksta”. (Holsti, 1969:18) Opštost se ovde javlja kao sastavni deo odredbe, pri čemu nije jasno zbog čega bi ona bila nužna za primenu analize sadržaja koja se može široko upotrebljavati i u čisto opisne svrhe, u meri u kojoj se u nauci deskripcija može odvojiti od objašnjenja. Analiza sadržaja je, u svakom slučaju, široko primenjiva. E. Qyen piše da ona „može da se koristi za izvođenje zaključaka o javnom mnenju, stavovima, vrednostima ili prirodi društvene strukture, i mnogi oblici pisanih dokumenata mogu da posluže kao predmet takve analize. Nedostaci metoda počivaju u uzorkovanju i indirektnosti opservacija koje pretpostavljaju znanje o prevođenju iz onoga što se može posmatrati. Prednosti metoda počivaju u njegovoj nenartrljivosti koja uklanja interakciju između istraživača i stvaraoaca podataka, i iz toga što se mogu izvoditi zaključci o pojavama koje se ne mogu posmatrati.“ (Qyen, 1990:4) Analiza sadržaja prema ovom viđenju ostaje član svetog trojstva istraživačkih postupaka: posmatranja koje daje neposredne (uz sve epistemološke ograde) podatke, ankete i razgovora koji stvaraju baš onakve podatke kakvi su istraživaču potrebni, i postojećih, kako se danas kaže, artefakata, odnosno dokumenata koji sadrže podatke o onome što se ne može posmatrati niti o čemu se zbog raznoraznih razloga ne može razgovarati. Kao takva, analiza sadržaja veoma je podesna za ispitivanje minulih događaja, razvojnih procesa i dugih društveno-istorijskih lanaca uzročnosti. Naravno, njena primena sa sobom uvek iskušuje „multiplikacije mnogih prošlosti“ na koje su odbegli ili od stručne zajednice odbačeni filolozi poput Nietzschea upozoravali tumače tekstova (Grubačić, 2006: 35).

Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie izričito tvrde da ih zanimaju posledice ponašanja „merenog analizom sadržaja“. Oni, kao što će učiniti i Gredelj dve decenije docnije, jasno uviđaju da mogućnost saznavanja ovakvih posledica zavisi od teorije koja usmerava istraživanje (Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie, 1966: 10). Teorijski usmeravana primena postupka podrazumeva da se analizom sadržaja mogu interpretirati ne samo manifestna, nego i latentna značenja (*Ibid*: 17). Pomenuti autori podsećaju da, mada analiza sadržaja ne istražuje samo ponašanje, nego njegove artefakte, snimljen govor ili pisanje, i premda je isprva nastala na polju

žurnalizma, ona se kasnije uspješno primjenjivala u antropologiji, pedagogiji, historiji, književnosti, filologiji, psihijatriji, psihologiji i sociologiji. Na tipično američki način navedeni autori ignorišu evropsku tradiciju pedagoških istraživanja vršenih pomoću analize sadržaja. Njihov pristup uopšte odlikuje ono što bi E. T. A. Hoffmann nazivao „izvesnim magistarskim stilom“. No, oni su posve u pravu kada podsećaju da je tridesetih godina rasprostranjenost radija dala snažan novi podstrek primeni samog postupka, da je potom raširenost filmova i televizije otvorila razdoblje preokupacije merenjem, ali i da je već od 1927. H. Lasswell objavljivao intenzivne studije o propagandi koje su četrdesetih godina osvežile i ojačale teoriju i metod analize sadržaja. Lazarsfeld i Merton su se sa svojim saradnicima, kada je u pitanju neposredna primena postupka, specijalizovali za proučavanje propagande na radiju i na filmu (Lazarsfeld, Merton, 1943: 58-79). Pored toga, i nipošto na poslednjem mestu po značaju, analiziranje sovjetskih prvomajskih slogana u razdoblju između 1918. i 1943. godine, sistematski monitoring nemačke propagande koji je za vreme Drugog svetskog rata primenjivalo nekoliko agencija vlade Sjedinjenih Država, sistematska primena analize sadržaja u prve dve decenije Hladnog rata na nekoliko univerziteta pod supervizijom Lasswella, D. Lerner i I. de Sola Poola povećali su popularnost i ugled samog postupka, pa i prema njemu upućena epistemološka očekivanja.

Malo je postupaka kod kojih je društvena uslovljenost nauke tako vidljiva kao što je slučaj sa analizom sadržaja. Već su Staljinova smrt i kraj Korejskog rata doveli do ocena da je primena analize sadržaja u opadanju (Stone, Dunphy, Smith i Ogilvie, 1966: 30). Skup u organizaciji Komiteta za lingvistiku i psihologiju Social Science Research Councila, održan 1955. godine u Alerton House na univerzitetu Illinoisu, trebalo je da potraži mogućnosti da se postupak epistemološki ojača kako se njegova primena ne bi dalje sužavala (Sola Pool, (ed.), 1959). Primena prvih kompjuterskih programa početkom šezdesetih godina, kakav je bio *General Inquirer*, podudarila se sa novim zaoštavanjem Hladnog rata i dala je novi podstrek analizi sadržaja. Sola Pool je u tom smislu ukazivao na posebne mogućnosti koje analiza sadržaja pruža sociologiji kada je predmet istraživanja ispitivanje kriznih događaja i, uopšte, posebno značajnih događaja koji ostavljaju pisane tragove. Za razliku od 2001, kada, koliko se može pratiti, specijalizovani časopisi nisu posvetili mnogo prostora analizi sadržaja nastalih povodom 11. septembra, pisanje medija povodom Kubanske krize 1962. godine bilo je detaljno analizirano. Svojevrsan metodski presedan za proučavanje Kubanske krize pomoću analize sadržaja predstavljalo je vrlo obimno istraživanje simbola u uvodnicima elitnih novina i u najvažnijim političkim govorima između 1890. i 1950. godine u Velikoj Britaniji, Rusiji, SAD, Nemačkoj i Francuskoj. Praćenje štampe bilo je pojačano komplementarnim istraživanjem sastava elita moći u pomenutim zemljama. U okviru ovog poduhvata, uz pažljivo uzorkovanje analizirano je 105004 simbola u 19553 uvodnika; brojano je samo 416 simbola, jer uzorak često nije bio dovoljno veliki za veći broj frekvencija. Laswell, koji je po mnogo čemu bio idejni tvorac

ovog velikog istraživanja, primetio je da je analiza sadržaja statistička procedura i da kao svaka statistička procedura zanemaruje individualnost posebnog slučaja da bi otkrila masovne pravilnosti (*Ibid*: 28). Ove pravilnosti shvaćene su na ambiciozan način: Lasswell je sa saradnicima pokušao da preko analize sadržaja objasni glavne trendove društvenog razvoja u toku šest decenija koje su prethodile Korejskom ratu. Ovo istraživanje donelo je tri monografije: jednu o uporednom istraživanju elita, drugu o sovjetskom Politbirou, i treću o eliti nacističke Nemačke.

Analiza sadržaja dugo se i uspešno borila sa već uticajnim teorijom konvergencije i teorijom o kraju ideologije. Razvoj računarske tehnologije pružio je oslonac za nova očekivanja od tada osavremenjenih oblika primene postupka. Kao svojevrstan pandan knjizi *Trends in Content Analysis* deset godina kasnije pojavio se zbornik *The Analysis of Communication Content*, koji su uredili G. Gerbner, O. R. Holsti, K. Krippendorff, W. Paisley i P. Stone, odnosno pisci koji će u naredne dve decenije, sve do pojave knjige R. P. Webera (Weber, 1990), sačinjavati gotovo celokupnu listu najuticajnijih svetskih pisac o analizi sadržaja.

Pomenuti zbornik po mnogo čemu je označio postavljanje ambicioznijih ciljeva, uz oslonac na upotrebu računara i jasnu svest o teorijskim problemima klasifikovanja iskustvenog materijala. G. Gerbner je izričito ustvrdio da je cilj analize sadržaja da osvetli posledice nečega što drugačije nije očigledno. (Gerbner, Preface, in: Gerbner, Holsti, Krippendorff, Paisley, Stone, 1969: X) Pomak od Berelsonovog insistiranja na analizi isključivo manifestnih sadržaja ovde je sasvim vidljiv. Prema njegovom mišljenju, u analizi poruka ovo „nešto“ ima značenje ili „sadržaj“ koji postaje dostupan analitičaru preko primene metoda. Gerbner primećuje da je Berelson u svojoj knjizi iz 1952. pokazao da postoji široka upotreba analize sadržaja, ali da samom postupku nedostaje teorijska orijentacija (*Ibid*: XI).

Neki od pisaca smatrali su da cilj primene analize sadržaja može da bude i samo deskriptivan. Naime, često se analiza sadržaja završava indeksom ili skupom indeksa koji objektivno predstavljaju stav jednog ili više autora nekog verbalnog proizvoda. To bi značilo da indeks na neki način predstavlja relevantno ponašanje sistema. Naravno, metodolozi su bili svesni da je teško postići relevantnost kriterijuma za konstruisanje sistema kao kriterij prihvatljivosti nekog ponuđenog indeksa (*Ibid*: 22). Jednostavnije rečeno, radi se o tome da li su pri stvaranju indeksa varijable tako izabrane da su date promene konzistentne sa drugim opaženim promenama?! Imajući ovo u vidu, razumljivo je zbog čega se u ovom napisu navode naponi S. Gredelja, S. Brankovića i Milice Bogdanović na samostalnom stvaranju teorijski utemeljenih i logički konzistentnih indeksa.

Upotreba računara zauzela je mnogo prostora u diskusijama šezdesetih i sedamdesetih godina; neprestano ubrzavan napredak u osamdesetim godinama vidljiv je iz teksta K. A. Drassa (Drass, 1989). Devedesete godine donele su ne samo mogućnost primene računarskih programa za obradu kvalitativnih formi podataka, nego i mogućnost računarskog pojačavanja same analize sadržaja. Međutim, ovaj

postupak je, kao i učesničko posmatranje, i u okviru same takozvane postepeno bivao potiskivan od strane različitih oblika produbljenih i nestrukturisanih razgovora. Pojavili su se i strahovi za koje nije čak mnogo važno ni da li su osnovani, jer su izražavali bojazan prema neizbežnom: E. Weitzman i M. Miles izrazili su brigu da kompjuterski metodi obeshrabruju kvalitativne istraživače da se delatno i poletno angažuju prema mogućnostima koje pružaju izvorni podaci. Prema njihovom mišljenju, kompjuteri mogu da zadrže pažnju na površini čak i najbogatijeg materijala (Weitzman, Miles, 1995). Još nekoliko godina ranije je J. Seidel upozoravao da će upotreba računara dovesti „kvalitativno usmerene“ istraživače do gubljenja interesovanja za značajne stvari u podacima (Seidel, 1991: 109) odmereniji pisci, kao što su R. Lee i L. Esterhuizen komentarisali su ovakve strahove rečima da primena pred-računarskih, manuelnih metoda, ne garantuje plodan odnos prema podacima (Lee, Esterhuizen, 2001: 235). S druge strane, gotovo da čudi hrabrost pomenutih autora da se, s obzirom na krajnje ubrzan razvoj računarske tehnologije, upuste u pravljenje predviđanja. Oni su, u vreme sve ređeg primenjivanja analize sadržaja u odnosu na druge sociološke istraživačke postupke, pisali o hipertekstu koji dozvoljava da se informacije organizuju na asocijativni nelinearni način i da se na taj način mogu brzo koristiti različiti izvori podataka. Prema njihovim rečima, ova mogućnost povećava heurističke dosege upotrebe iskustvene građe u kvalitativnom obliku; prema njihovim rečima, kvalitativno istraživanje je i inače proces čitanja, pisanja i razmišljanja. Mogućnost upotrebe hiperteksta pojačava ovo jedinstvo svojstveno istraživanju koje koristi podatke u kvalitativnom obliku kroz pisanje analitičkih komentara u memo formama, inače poznatim iz antropološke i etnografske terenske prakse. Drugim rečima, R. Lee i L. Esterhuizen iznose mišljenje da kompjuteri omogućavaju interakciju između čitanja i pisanja, a da upravo ova interakcija konstituše analizu (*Ibid*: 237).

Odnos teorije i istraživanja kod analize sadržaja

Skup održan 1955. bavio se, više nego drugim pitanjima, problemima određivanja jedinica analize sadržaja. Konferencija održana dvanaest godina kasnije posvetila je mnogo pažnje teorijskom okviru primene ovog postupka. Kod nas je na planu teorijskog usmeravanja istraživanja vršenih analizom sadržaja snažan pomak načinio S. Gredelj, koji je utkao teorijski okvir u samu osnovu svoga istraživanja pisanja listova *Politika* i *Borba* o strukturi jugoslovenskog društva. Ovo teorijsko zasnivanje posledica je promišljenog stava, pošto, po Gredeljevom mišljenju, „analizu sadržaja razlikuju od „kvantitativne analize štampe“ pre svega: (a) razrađeniji teorijski okviri za istraživanja; (b) novi, precizno definisani pojmovi, koji orijentišu prikupljanje građe: stavovi, stereotipi, stilovi, simboli, vrednosti, propagandne poruke itd; (c) složeniji i usavršeniji istraživački metodi koji se

primenjuju u obradi građe, i (d) primena analize sadržaja kao pomoćnog metoda u kompleksnim istraživačkim projektima“ (Gredelj, 1986: 17).

Neki pisci testiranje svojih teorijskih stavova preko analize sadržaja povezuju sa primenom drugih izvora i načina prikupljanja podataka. E. Dunning, P. Murphy i J. Williams, ovo čine proučavajući huliganizam na fudbalskim utakmicama, tako što testira nekoliko rivalskih teorija o fudbalskom huliganizmu kombinujući podatke dobijene analizom sadržaja sa onima do kojih su došli učesničkim posmatranjem, kako svojim, tako i onim koje je izvršio I. Taylor (Dunning, Murphy, Williams, 1986: 229; Taylor, 1978). Prema njihovom čvrstom ubedenju, podaci iz analize sadržaja o nižim slojevima radničke klase kao grupe kojoj pripadaju huligani u Velikoj Britaniji podudaraju sa rezultatima učesničkog posmatranja. Prema njihovim rečima, „naša sopstvena posmatranja obezbedila su evidenciju koja podržava takav obrazac i u grupi omladine iz slojeva radničke klase i u fudbalskom kontekstu“ (*Ibid*: 230). Ovi istraživači su izveli detaljnu analizu podataka fudbalskih udruženja i ekstenzivno istraživanje štampe od 1880. godine. Prema njihovom zaključivanju, stopa navijačkih izgreda pokazala je zakrivljen trend. Ona je bila relativno visoka tri i po decenije pre Prvog svetskog rata, pala je u međuratnom razdoblju i ostala niska do kasnih 1950-tih godina. Tada je počela da raste, posebno posle svetskog prvenstva u fudbalu održanog u Engleskoj 1966. godine (*Ibid*: 236). Bilo bi zanimljivo primeniti nacрте istraživanja fudbalskog huliganizma koje je S. Branković nedavno razvio (Branković, 2009) na slične grupacije u našoj zemlji.

Analiza sadržaja je istraživački postupak. Kada je G. Gerbner i A. Rapoport vide kao kombinaciju umetnosti i nauke, oni podsećaju na Hipokratovo viđenje medicine koje je već mnogo stoleća anahrono. Rapoport zasniva svoje viđenje analize sadržaja na teoriji sistema i istovremeno traga za u njoj navodno sadržanim artističkim mogućnostima i ograničenjima. U svojoj argumentaciji polazi od toga da postoji razlika između direktne opservacije i indirektnе evidencije; da poruke nastale tokom društvene komunikacije ne postoje u izolaciji; i, napokon, on naglašava da je način odabira izvora, aspekta teksta i načina njegovog procesiranja stvar umetnosti, odnosno veštine. S druge strane, Rapoport je svestan da zaključivanje pripada nauci i da se u tom smislu mora govoriti o naučnom aspektu analize sadržaja (Gerbner, 1969: 10).

Rapoport ispoljava svest o mogućnostima dobijanja upotrebljivih i valjanih obaveštenja o izvorima čiji se tvorcі ili naručiocі ne mogu neposredno posmatrati, i to relativno nezavisno od toga da li je su ti izvori stvoreni sa ovim ili sa onim ciljem. Moglo bi se reći da Rapoport kao prednosti analize sadržaja iznosi ono što manje ili više isključive apologete anketnih istraživanja ili posmatranja vide kao njen nedostatak: nju od ankete razlikuje njen suštinski pasivan karakter, a od posmatranja veća posrednost između istraživača i proučavane pojave.

S druge strane, Rapoport vrlo savesno pristupa ispitivanju teorijskih dosega analize sadržaja, odnosno mogućnosti da se njenom primenom dođe do znanja koje

neće biti samo objektivno, sistematično, pouzdano i precizno, nego i opšte. Kada je reč o testiranju hipoteza, ovaj pisac upozorava da potvrđene hipoteze ne vode induktivno do teorija koje bi, sa svoje strane, mogle da posluže za deduktivno razvijanje hipoteza. Kod analize sadržaja hipoteze su ključne za opravdavanje posebnih zaključaka izvedenih iz analize teksta koji predstavlja sirovu građu. Rapoport prihvata da i analiza sadržaja teži empirijskoj potvrdi teorija, ali smatra da je ona više od drugih postupaka ipak svojevrsni potrošač sadržaja već utvrđenih teorija o simboličkom ponašanju. Prema njegovom mišljenju, ključna uloga teorija u analizi sadržaja zasniva se na razlici između onoga što Feigl naziva validacija i vindikacije. Naime, validacija se zasniva na opravdavanju posebne analitičke procedure preko ukazivanja da se ona može izvesti iz opštih principa ili teorija koje su prihvaćene nezavisno od procedura koje treba opravdati. Vindikacija se, sa svoje strane, zasniva na akuratnim predviđanjima nezavisno od primenjenog (konkretnog) metoda. Rapoport je izričit: mnogo toga do čega se došlo primenom analize sadržaja opravdano je ili intuitivno, ili preko vindikacije, zbog nerazvijenosti usmeravajuće teorije. Ova teorijska nerazvijenost donekle je nadoknađena značajem koji se pri primeni analize sadržaja pridaje statističkim konstruktima. Prema ovom shvatanju, čini se da je statistički tip analitičkog konstrukta pogodniji u slučaju kada je izvor nesvestan poruke koju emituje, dok svesnija komunikacija traži logičnije tipove konstrukata koji se mogu primenjivati kroz jednako rigorozne pojmove (*Ibid*: 16). Za Rapoporta je možda najvažnije da se sve više pažnje posvećuje bavljenju teorijama koje mogu da validiraju analizu sadržaja pre nego da njene analitičke konstrukte opravdavaju preko vindikacije.

Nalazi analize sadržaja izlažu se preko indeksa. Rapoport naglašava da je suštinsko pitanje šta treba brojati pri konstruisanju indeksa. Pri izboru entiteta koje broji naučnik je često vođen intuicijom. Ovde umetnost ili veština još uvek mogu da imaju veću ulogu nego nauka (*Ibid*: 16). Ali, kriteriji stvaranja indeksa moraju biti naučni kriterijumi. Drugim rečima, brojani entiteti moraju biti objektivni, odnosno nezavisni posmatrači se moraju saglasiti oko njih. Kada je u pitanju priroda indeksa, ako indeks već izražava, kao što je slučaj, nešto što stoji „iza“ njega, on mora korelirati sa nečim drugim. Najprirodniji kandidat za ovakvu korelaciju jeste drugi indeks. Traganje za korelacijama indeksa bi stoga moralo da bude vrlo važno. Ako su indeksi druge a ne iste vrste, teško je utvrditi korelaciju između verbalnih proizvoda (*outputs*) i neverbalnih događaja.

Treba biti precizan u interpretaciji Rapoportovih shvatanja. On je sam dovoljno upitan da bi im se moglo prići i sa najmanjom merom nestabilnosti, u ranije nagoveštenom značenju reči. Rapoport se ne suprotstavlja testiranju hipoteza preko analize sadržaja. On ne brani lepršave i neobavezne deskripcije, nego zagovara sistematske deskripcije, gde „sistematski“ znači sistemski orijentisan, odnosno onaj koji je u skladu s teorijom sistema. Ovo podrazumeva mnogo razmišljanja o selekciji i kvantifikaciji varijabli, tj. o selekciji semantičkih jedinica primenjivih na široku raznovrsnost konteksta, analognu strukturalnim jedinicama

klasične lingvistike (Rapoport, 1969: 30). U tom smislu su ovome piscu pre svega zanimljivi veliki konteksti verbalnih „proizvoda“. Prema njegovom mišljenju, jedan od centralnih problema analize sadržaja jeste izolovanje elemenata koji sačinjavaju sistem i njihovo opisivanje u bilo kom pogodnom obliku kvantifikacije. Analiza sadržaja, Rapoport je toga svestan, ima problem postuliranja zakona interakcije *de novo* (*Ibid*: 31). Stoga i pokušaji da se konstruišu matematički modeli interakcije mogu biti preuranjeni: mi, sociolozi, ne znamo kakvi mogu biti zakoni interakcije, a ne smemo ići na *a priori* razmatranja o njima. Rapoport zaključuje da je u ovako stešnjenom manevarskom prostoru istraživački najprikladnije oruđe analize sadržaja pristup teorije sistema velikim korpusima verbalnih *outputs* (*Ibid*: 35; 36).

Zanimljivi su svojevrsna nesigurnost i, što ne reći, nestabilnost koje sadrže Rapoportova inače konzistentna epistemološka razmatranja analize sadržaja. Max Weber bi, možda i zbog suviška nestabilnosti u svakom (epistemološkom, teorijskom i nekom trećem) pogledu ovde verovatno sigurnim rezom presekao Gordijev čvor, kao što je učinio u dva ogleđa o protestantskoj etici i za šta se zalagao na sastanku Nemačkog sociološkog društva 1910. godine: Gredelj je dobro zapazio da je Weber tragao za tipom građe čija je upotreba kao svoje epistemološke posledice proizvodila objektivnost i sistematičnost. Weber u slučaju protestantizma nije proučavao sadržaje idejno najizgrađenijih bogoslovskih dela (pri istraživanju privredne etike hinduizma postupiće drugačije), nego ona popularna, koja su manje od složenih teoloških rasprava skrivala teorijski značajne indikatore. Weberov empirizam je u tom smislu doneo povoljne teorijske posledice; uopšte je pogrešno empirističko epistemološko usmerenje vezivati samo za neke struje nastale u okviru pozitivizma. S druge strane, moglo bi se obrazlagati da Weberov plodonosan „apriorizam“, od kakvog će Rapoport zazirati, nije bio posledica empirizma nego svojevrsne virtuoznosti. Međutim, virtuoznost se uvek prividno javlja *de novo* i za njeno ispitivanje po definiciji nema mesta u aleksandrinskom tekstu. Dovoljno je istaći da se Weberovo metodološko rešenje, naime, strategija da analizira popularne bogoslovske spise, a ne one učene ni ezoterične, nalazi na glavnoj liniji razvoja analize sadržaja u sociologiji.

Već i ovlaštan pogled na različita shvatanja mogućeg i/ili poželjnog odnosa teorije i istraživanja pri primeni analize sadržaja upućuju da pokušaji teorijskog usmeravanja i teorijske integracije rezultata istraživanja dobijenih primenom ovog postupka iziskuju izvođenje uporednih istraživanja.

Umesto zaključka

U svom uporednom istraživanju političkih simbola I. de Sola Pool je naglašavao značaj primena panela za uporedna istraživanja preko analize sadržaja biografija. Prema njegovom mišljenju, potrebno je pitati ljude iz industrije i biznisa u obuhvaćenim zemljama preko jednostavnih pitanja o konotacijama svakog termina

(Pool, 1970: 148). Agregatske procene sa svakog panela tada služe kao osnova za klasifikovanje pojmova u analiziranim biografijama. Na taj način se saznaje i kako nacionalna publika u zemljama u kojima se izvodi istraživanje čita biografije. Ovim se, prema Poolovom mišljenju, rešava ono što će kasnije biti nazvano problemom ekvivalentnosti u uporednim istraživanjima, tako što se omogućuje reklasifikovanje pojmova svake nacije u saglasnosti sa procenama koje su nastale u panelima drugih nacija.

Primenjujući analizu sadržaja u proučavanju međunarodnih odnosa J. Mueller je podsetio na ranija istraživanja (pred)ratne krize odnosa između velikih sila 1914. godine, izvedena upotrebom ovog postupka. Prema njegovom mišljenju, kriza 1914. je izuzetno atraktivna za istraživače zbog dostupnih objavljenih velikih tomova diplomatske prepiske. Mada je i tu bilo tendenciozne selektivnosti u objavljivanju dokumenata, Mueller ne ispušta iz vida značaj obuhvatne izvorne građe za formiranje uzorka za izvođenje ambicioznijih dijahronih uporednih proučavanja (Mueller, 1969: 187). Ovaj pisac svestan je, naravno, da se objavljeni politički i, pogotovo, diplomatski, sadržaji ne smeju doslovno shvatiti. U diplomatskoj praksi postoji i hipokrizija, pa Mueller u ovom smislu navodi prividna i privremena povlačenje ambasadora na konsultacije, a pominje i eufemizam i ezopovski jezik diplomatskih spisa koji takođe otežavaju utvrđivanje njihovog nameravanog sadržaja. Mueller opravdano ukazuje na razliku između pisane i usmene diplomatske komunikacije. Pisana komunikacija je po prirodi stvari uzdržanija, dok su sadržaji usmene otvoreniji. Zbog navedenih razloga analiza sadržaja u međunarodnim odnosima može da pruži samo deo slike (*Ibid*: 189). Oprez je utoliko potrebniji što je vremenski okvir uporednog istraživanja širi: O. Holsti i saradnici su poređenje međunarodne krize 1914. godine s Kubanskom krizom 1962. smatrali za potpuno neprikladno. Mueller se u epistemološkom pogledu koleba: s jedne strane, on tvrdi da zaključci vezani za 1914. godinu moraju da se zadovolje statusom studije slučaja. S druge strane, on smatra da su neka poređenja moguća bar unutar dokumenata koji se tiču iste krize. Prema njegovim rečima, „manje je verovatno da će doprinos kvantitativne analize sadržaja na ovom području biti pojava zapanjujućih novih interpretacija istorijskih događaja, nego rafiniranje ranijih kvalitativnih spekulacija pomoću dodavanja kvantitativnog tona“ (*Ibid*: 196). Pošto je načinio ovu opreznu ogradu, Mueller piše da „izgleda jasno da se ovaj metod pokazao vrednim najmanje u izvesnim područjima – posebno u područjima ponašanja u krizi“ (*Ibid*: 197).

Vidljivo je da se Muellerov pogled koleba između uloge analize sadržaja kao pomoćnog sredstva istorijskog istraživanja i kao postupka koji omogućuje postizanje uopštenih znanja u uporednom okviru. J. Z. Namenwirth i T. Brewer u ovom su pogledu odlučniji, pri čemu su rezolutnost pokazali već pri izboru predmeta istraživanja: oni su pratili uvodnike u elitnim novinama u četiri evro-atlantske zemlje, po uzoru na ranije veliko istraživanje Hooverovog instituta koje je vodio Lasswell (Namenwirth, Brewer, 1966).

O. Holsti je u jednom uredničkom tekstu sažeto izneo šta se na planu metodološkog osmišljavanja analize sadržaja promenilo između ranije pominjanih specijalizovanih konferencija održanih 1955. i 1967. godine. Njegov zaključak bio je da su sistem brojanja i jedinice analize u potonjem slučaju dobili manje pažnje. U međuvremenu su se u naučnoj upotrebi pojavili kompjuteri pa je znatan deo pažnje bio usmeren prema mogućnostima njihove primene. Posebno je zanimljivo da se „nijedan od članaka u ovom zborniku ne bavi kvalitativno-kvantitativnom debatom“ (Holsti, 1969: 112), već da „dominira sklonost ka kombinaciji svih metoda“. Treba podvući da je ova, pre sve drugo nego u bilo kom smislu isključiva, ocena bila objavljena 1969. godine. Čak ni uvođenje računara u širu upotrebu u nauci nije pomelo metodologe. S druge strane, Holsti je upozorio da „gubitak interesa za kvantitativno-kvalitativnu distinkciju ne treba, međutim, da ukaže na konsenzus o sistemima za enumeraciju“ (*Ibid*: 113). Poglede savremenika ilustruju stavovi, poput onog Poolovog, da je brojanje frekvencija najmanje korisno pri merenju intenziteta ili značaja u odnosu na bilo koju drugu alternativu, ili suprotnog Muellerovog, da frekvencija može da se tretira kao valjan indeks značaja. U svakom slučaju bilo je otvoreno pitanje kategorija koje bi omogućile uporedne i kumulativne istraživačke nalaze. Osnovni problem pri njihovom nalaženju sagledan je u odsustvu teorijskog konsenzusa koji bi omogućio izbor i operacionalno definisanje kategorija. Holsti je sa žaljenjem primetio da raniji istraživači nisu svoje kategorije definisali tako da bi one omogućile replikaciju (*Ibid*: 115). Što se tiče računara, oni su, najsažetije rečeno, poboljšali pouzdanost kodiranja i povećali kvalitet izvedenih zaključaka.

Kao što je već naznačeno, postignuta znatna mera saglasnosti o ključnim pitanjima analize sadržaja krajem šezdesetih godina označila je početak njenog miholjskog leta, dugotrajnog ali prepoznatljivo prezrelog. Nema epistemoloških razloga za zanemarivanje primene analize sadržaja, kao što nema ni epistemoloških razloga za danas takođe vidljivo, mada u manjoj meri izraženo, postepeno uzmicanje posmatranja pred razgovorom, bar na planu postupaka za prikupljanja podataka u kvalitativnoj formi. Kada se radi o kvantitativnim podacima, današnji računari pružaju mogućnosti koje se iskorišćavaju u neshvatljivo maloj meri (Vid. npr. Glaser, Dixit, Green, 2002; Gerstenfeld, Grant, Chiang, 2003; Radoman, 2007). Teško je reći da li objašnjenje treba tražiti u „epohalnom“ ili u personalnom momentu, ili, kao što obično biva, u njihovoj konvergenciji; ili u nekom trećem, teško prozirnom razlogu. U uvodu ovog napisa ustvrđeno je da se analiza sadržaja uklapa u pravilnosti kakve su uticaj društvenih uslova na zastupljenost svojevrstnih postupaka, kao i pomodnost i oponašanje u nauci. S druge strane, u uvodnom odeljku naglasak je stavljen na lični momenat, povezujući personalnu dezorganizaciju naučnih biografija sa pometnjom nastalom u epohalnoj svesti. Objektivna, sistematična, pouzdana i precizna analiza sadržaja možda mora da bude *old fashioned*, odnosno *altmodisch*, postupak u svetu za koji se nama, njegovim savremenicima, čini da je onakav i onoliko proziran i razumljiv kakav i koliko nama i za nas jeste. Po prirodi stvari, miholjsko leto jednog metoda jeste i miholjsko leto

jednog pokolenja naučnika. Ne čudi sve manje zanimanje za postupak koji jeste došao iz političke nauke (tj. sociologije politike), ali koji je sociološki u punom smislu reči. Analiza sadržaja se teže nego razgovor može povezati sa disciplinarno neodređenim društvenim ili psihološkim sličnim istraživanjima iza kojih ne stoji naučna teorija. Ovde bi se Marx i Nietzsche mogli složiti: ostvareno nasleđe, odnosno teorijske ambicije iz šezdesetih godina i doprinosi analize sadržaja sociološkoj teoriji od Sorokina do pred kraj prošlog veka prisiljavaju postupak da deli sudbinu discipline u većoj meri nego što je to slučaj sa njegovim fleksibilnijim pandanima.

Sociologija je inherentno podrivačka. Ona je to i prema sociolozima. P. Berger piše o remetilačkim efektima sociologije za koju smatra da je uopšte govoreći subverzivna prema dominantnim obrascima mišljenja. U uvodu ovog napisa vraćena su iz zaborava zapažanja Sjoberga i Netta o odnosu maladaptacije sociologa i kritičnosti njihove nauke. Bile su pomenute i sudbine Millsa i M. Webera. Prema mišljenju H. Gertha, Weber nije bio *wishful thinker*, nego *anxiety-thinker*. P. Berger, sa svoje strane, podseća na A. Seidela, Weberovog studenta, koji je završio u suicidu (Berger, 1971: 1-5). Seidel je pisao da je „cela politika samo jedna buržoaska farsa a da su političari buržoaske marionete privrede. Cela štampa je u rukama velikih koncerna, (političke) partije se nalaze pod njenim uticajem, ako političari već nisu kupljeni, kao i veliki deo činovništva“ (Seidel, 1927).

Na sociologiji je da se sama izbori za svoje preživljavanje. Davno je prošlo vreme kada je L. Ward pisao da, „kako je sociologija na čelu čitave serije nauka, ona je obogaćena svim istinama prirode i obuhvata sve istine. Ona je *scientia scientiarum*“ (Prema Barnes, (Ed.), 1982: 211). Ovde je reč o analizi sadržaja. Kad bi trebalo zagovarati mogućnosti primene kvalitativne analize sadržaja (koju neki zovu *diskurs analizom*), bilo bi dovoljno navesti jednu rečenicu Drinke Gojković o interpretaciji G. Büchnera: „Njega ne zanimaju ilustrativne mogućnosti dokumenta, nego smisaona proširenja koja se njegovim korišćenjem mogu postići. U složenoj smisaonoj mreži teksta, koji se u celini poziva na svoj dokumentarni izvor, dokumentarni detalj nikada nema samo jednu funkciju.“ Koga ovo danas interesuje, ko za to ima vremena, kome je ovo dovoljno značajno?! Alternativa je bezizgledna epistemološka (i s njom povezana egzistencijalna) pobuna, hodanje protiv vetra, održavanje vlastite nestabilne ravnoteže sociologa formiran/og/e u ranijem vremenu, delanje na način Michaela Kohlhaasa, koji nastoji da ispravi svetsku nepravdu i da je saobrazi vlastitoj pravednosti, i koji je suprotnost pravednom Jovu, onome koji trpi, mada zna da trpi ne samo iako je na pravom putu, nego baš zato što je na pravom putu. W. Deresiewicz piše da je autentičnost bila ključno obeležje Moderne, baš kao što se romantizam usmeravao ka iskrenosti, a postmoderna ka vidljivosti (Deresiewicz, 2009). Živimo u postmodernom vremenu. Gde bi bilo mesto analize sadržaja u ovom kontekstu? Ako treba istraživati vidljivost, kao ključnu odliku našeg doba, za to su *peoplemeters* dovoljni, a možda su, kada je o istraživanju vidljivosti reč, i bolji od analize sadržaja. Iskrenost, kao društveno tražena vrednost,

nestala je i iz samog grada Medicijevih negde u vremenskom razmaku između Heineovog i Weberovog boravka u Toscani. Što se tiče autentičnosti, ona se u svom miholjskom letu polako premešta ka odricanju od sociološke subverzivnosti i ka napuštanju nekih bitno socioloških postupaka. Navika na odricanje jeste nešto što ide sa zrelošću, koja je samo lepše ime za starost. Analiza sadržaja ima svoje mesto u aleksandrijskom muzeju ili u aleksandrijskoj biblioteci našeg vremena. Da li će i šta će od nje preživeti u svetu koji nam ubrzano dolazi u susret, predstavljajući predmet sledećeg napisa.

Literatura

- Barcus, F. Earle, 1969, Appendix: Education in Content Analysis: A Survey, in: George Gerbner, Ole R. Holsti, Klaus Krippendorff, William J. Paisley, Philip J. Stone, *The Analysis of Communication Content*, New York, London, Sydney, Toronto: John Wiley and Sons Inc.
- Barnes, Hari Elmer (Ed.) 1982, *Uvod u istoriju sociologije*, Beograd: BIGZ.
- Berelson Bernard, 1952, *Content Analysis in Communication Research*, New York: Free Press.
- Berger, Peter, 1971, Sociology and Freedom, *American Sociologist*, 6 (February), pp. 1-5.
- Bogdanović, Marija, 1981, *Kvantitativni pristup u sociologiji*, Beograd: Službeni list.
- Bogdanović, Milica, 2004, *Otpor u ogledalu štampe – Analiza pisanja Danasa i Politike o Otporu u 2003. godini*. Diplomski rad, Odeljenje za sociologiju, Filozofski fakultet, Beograd.
- Branković, Srbobran, 2009, *Metodi iskustvenog istraživanja društvenih pojava*, Beograd: Megatrend univerzitet.
- Burges, Robert G., 1984, *In the Field*, London: George Allen and Unwin.
- Cicourel, Aaron, V., 1964, *Method and Measurement in Sociology*, New York, London: The Free Press, Collier-Macmillan Limited.
- Deresiewicz, William, 2009, *Kraj samoće*, <http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/kraj-samoce>.
- Drass Kriss.A., 1989, Text Analysis and Text Analysis Software: A Comparison of Assumptions, in: G. Blank, J. L. Mc Cartney and E. Brent (Eds.) *New Technology in Sociology: Practical Application in Research and Work*, New Brunswick, New York: Transaction Books.
- Dunning, Eric, Murphy, Patrick and John Williams, 1986, Spectator Violence at Football Matches: Towards a Sociological Explanation, *British Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 2, pp. 221-244.
- Deese, James, 1969, Conceptual Categories in the Study of Content, In: *The Analysis of Communication Content*, George Gerbner, Ole R. Holsti, Klaus Krippendorff, William J.

- Paisley, Philip J. Stone (Eds.), New York, London, Sydney, Toronto: John Wiley and Sons Inc.
- Fajgelj, Stanislav, 2005, *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Gerbner, George, Ole R. Holsti, Klaus Krippendorff, William J. Paisley, Philip J. Stone (Eds.), 1969, *The Analysis of Communication Content*, New York, London, Sydney, Toronto: John Wiley and Sons Inc.
- Gerstenfeld, B. Phyllis, Grant, R. Diana, Chiang, Chau-Pu, 2003, "Hate Online: A Content Analysis of Extremist Internet Sites", *Analyses of Social Issues and public Policy*, Vol. 3. No. 1, 29-44.
- Glaser Jack, Dixit Jay, Green, P. Donald, 2002, "Studying Hate Crime with the Internet: What Makes Racists Advocate Racial Violence?" *Journal of Social Issues*, Vol. 58, No. 1, 177-193.
- Gredelj, Stjepan, 1986, *S onu stranu ogledala*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Grubačić, Slobodan, 2006, *Aleksandrijski svetionik*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Havelka, Nenad, Kuzmanović, Bora i Dragan Popadić, 1998, *Metode i tehnike socijalnopsiholoških istraživanja*, Beograd: Cetar za primenjenu psihologiju.
- Holsti, Ole R., 1966, External Conflict and Internal Consensus: the Sino-Soviet case, in: *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis*, by Philip J. Stone. Dexter C. Dunphy, Marshall S: Smith and Daniel Ogilvie with associates, Cambridge, Massacushets, and London, England: Massacushets Institute of Technology, The MIT Press.
- Holsti, Ole R. 1969, Introduction to Part II, In: Gerbner, George, Ole R. Holsti, Klaus Krippendorff, William J. Paisley, Philip J. Stone (Eds.), *The Analysis of Communication Content*, New York, London, Sydney, Toronto: John Wiley and Sons Inc.
- Kaljević, Marija, 1972. Neke mogućnosti primene analize sadržaja, *Sociologija*, god. XIV, br. 2: 215-229.
- Krippendorf, K., 1969, Intoduction to part I, In: Gerbner, George, Ole R. Holsti, Klaus Krippendorff, William J. Paisley, Philip J. Stone (Eds.), *The Analysis of Communication Content*, New York, London, Sydney, Toronto: John Wiley and Sons Inc.
- Krippendorff, K., 1980, *Content Analysis – An Introduction to its Methodology*, Beverly Hills, London: SAGE.
- Lasswell, Harold., 1966, Preface, In: *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysys*, by Philip J. Stone. Dexter C. Dunphy, Marshall S. Smith and Daniel Ogilvie with associates, Cambridge, Massacushets, and London, England: Massacushets Institute of Technology, The MIT Press.
- Lazarsfeld, Paul F. i Robert K. Merton, 1943, *Studies in Radio and Film Propaganda*, Transactions of the New York Academy of Sciences, Series 11, 6: 58-79, November.

- Lee, Raymond M, and Lea Esterhuizen, 2001, Computers Software and Qualitative Analysis: Trends, Issues and Resources, *International Journal of Social Research Methodology, Theory and Practice*, Vol.3, No. 3, July – September, 205-224.
- Mayntz, Renate, Holm, Kurt, and Roger Huebner, *Introduction to Empirical Sociology*, 1979, Bungay, Suffolk: Penguin Education.
- Milić, Vojin, 1986, *Sociologija saznanja*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mueller, John E., 1969, The Use of Content Analysis in International Relations, In: *The Analysis of Communication Content*, ed. By George Gerbner, Ole R. Holsti, Klaus Krippendorff, William J. Paisley, Philip J. Stone, New York, London, Sydney, Toronto: John Wiley and Sons Inc
- Namenwirth, J. Zvi and Thomas L. Brewer, 1966, Elite Editorial Comment on the European and Atlantic Communities in four Countries, in: *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis*, by Philip J. Stone, Dexter C. Dunphy, Marshall S. Smith and Daniel Ogilvie with associates, Cambridge, Massachusetts, and London, England: Massachusetts Institute of Technology, The MIT Press.
- Oyen, Else, (Ed.) *Comparative Methodology – Theory and Practice in International Social Research*, 1990, Newbury Park, California, New Delhi, SAGE.
- Pool, Ithiel de Sola, 1959, Trends in Content Analysis Today: A Summary, In: Ithiel de Sola Pool, (Ed.), *Trends in Content Analysis*; Papers. Chapter 7, 189-233. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Pool, Ithiel de Sola, 1970, *The Prestige Press: A Comparative Studies of Political Symbols*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Radoman, Marija, 2007, *Predstava o LGBT populaciji na desno-ekstremističkim web sajtovim u Srbiji*, Diplomski rad, Filozofski fakultet u Beogradu, Odeljenje za sociologiju
- Rapoport, Anatol, 1969, A System-Theoretic View of Content Analysis, in: George Gerbner, Ole R. Holsti, Klaus Krippendorff, William J. Paisley, Philip J. Stone, *The Analysis of Communication Content*, New York, London, Sydney, Toronto: John Wiley and Sons Inc.
- Seidel, Alfred , 1927, *Bewußtsein als Verhängnis*. KOBAus dem Nachlaß herausgegeben von Hans Prinzhorn. Verlag Friedrich Cohen: Bonn.
- Seidel John, 1991, Methods and Madness in the Application of Computer Technology to Qualitative Data Analysis, In: N. G. Fielding and R. M. Lee (Eds.) *Using Computers in Qualitative Research*, London: Sage.
- Sjoberg, Gideon i Roger Nett, 1968, *A Methodology for Social Research*, New York, Evanston and London: Harper and Row Publishers.
- Stacey, Margaret, 1969, *Methods of Social Research*, Oxford, London, Edinburgh, New York, Toronto, Sydney, Paris, Braunschweig: Pergamon Press.
- Taylor, Ian, 1978, Football Mad: a Speculative Sociology of Football Hooliganism, In: Roger Ingham (Ed.) *Football Hooliganism: the Wider Context*, London: Inter-Action Imprint.

- Turner, Ralph H. 1990, A Comparative Content Analysis of Biographies, In: *Comparative Methodology – Theory and Practice in International Social Research*, Newbury Park California, New Delhi: SAGE.
- Weber, Robert Philip, 1990, *Basic Content Analysis*, Beverly Hills, California: Sage.
- Weitzman, Eben A. and Miles, Matthew. B. 1995, *Computer Programs for Qualitative Data Analysis*, Thousand Oaks, California: Sage.